

УДК 330.8

**ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИЗМУ В ХХ ст.:
ГУМАНІСТИЧНИЙ РАДИКАЛІЗМ Е. ФРОММА**

*Г. М. Пилипенко, д. е. н., професор, НТУ «Дніпровська політехніка»,
PilipenkoA@ntu.org.ua*

Стаття присвячена висвітленню генези марксистської економічної теорії у другій половині ХХ століття. Увага акцентується на тому, що на теренах вітчизняних досліджень з історії економічних вчень існує серйозна прогалина в дослідженні тих напрямів, за якими еволюціонував марксизм у 50-60-х р.р. ХХ століття. Особливо це стосується радикальної політичної економії, представленої працями Поля Барана, Поля Сузі, Шарля Беттель-хейма, Ернста Мандела, Чарльза Райта Міллса, Герберта Макрузе і Еріха Фромма.

Безпосереднім предметом дослідження даної статті є творчість Е. Фромма – видатного мислителя, який увійшов до історії економічної думки як теоретик, що на основі поєднання марксистського підходу до аналізу соціально-економічного розвитку з психоаналізом та окремими елементами методологічного апарату антропології й соціології, викрив суперечності західного суспільства та запропонував шляхи його реформування у бік більш гуманістичної спрямованості. Представлено оцінку Е. Фроммом наукової спадщини К. Маркса та аргументи дослідника на користь подальшого розвитку гуманістичної складової його економічної теорії.

Виявлено єдність і відмінність позиції Е. Фромма щодо взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного у функціонуванні й розвитку суспільства. Проаналізовано особливості поглядів вченого на природу людини і суспільства, показано психологічний механізм соціально-економічного розвитку. Вказано на необхідність більш глибокого вивчення ідей економістів-радикалів задля розуміння тих проблем, з якими зустрічається сучасне суспільство, та пошуку шляхів його реформування з метою максимального наближення до задоволення матеріальних і нематеріальних потреб людини.

Ключові слова: економічна теорія марксизму, соціал-демократична версія марксизму, радикальна політична економія, гуманістична течія радикальної політичної економії, концепція соціального характеру Е. Фромма, принцип нормативного гуманізму Е. Фромма, ди-

хотомія модусу буття і володіння, дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину.

Постановка проблеми. Історична доля марксизму, як ні одного вчення XIX ст., виявилась доволі драматичною. Пов'язана з ідеологією пролетаріату і його революційним рухом, вона пройшла шлях від світового тріумфу і становища «єдино вірної» до майже повного заперечення своєї науковості після невдалої спроби втілення її основних ідей в СРСР та ряді соціалістичних країн. Починаючи з «перебудови» 90-х рр. XX ст. на теренах країн постсоціалістичного простору марксизм витіснюється неокласичною теорією, яку, неначе нову релігію, почали сповідувати ідеологи вільного ринку та їх прихильники.

В академічних колах захоплення неоліберальними ідеями поступово призвело до вихолощування із предметного простору наукових досліджень і навчальних курсів соціально-економічного змісту та наповнення їх моделями, що відображають принципи раціонального використання ресурсів. Час показав помилковість такого однобокого бачення економічних процесів. Шлях до вільної ринкової економіки за неоліберальним сценарієм у постсоціалістичних країнах виявився, всупереч ідеям Ф. фон Хайєка, справжньою «дорогою в рабство»: панування олігархії і крупного транснаціонального капіталу, рентоорієтована поведінка можновладців за слабкої держави, домінування монопольних структур і тиск на споживача, загострення соціально-економічних, політичних та екологічних суперечностей, занепад моралі й духовності стали закономірним результатом відходу в теорії і практиці від дослідження глибинних причинно-наслідкових зв'язків, на яких базується економіка і які найбільшою мірою вивчалися марксизмом.

Переосмислення досвіду невдалих реформ спонукало теоретиків і практиків звернутися до тих концепцій, які досліджують економіку в більш широкому, ніж неоліберальна теорія, контексті. В українській академічній науці набувають популярності кейнсіанські погляди на взаємодію ринку і держави, інституціональні підходи до дослідження середовища, в якому здійснюється-

ся економічна діяльність суб'єктів. Однак при цьому так і не відбулося ренесансу марксизму як економічного вчення, що досліджує соціально-економічний розвиток суспільства через боротьбу внутрішніх суперечностей системи. На сьогодні в уяві як пересічних українців, так і переважної більшості науковців, еволюція марксистської теорії у XX ст. у кращому випадку розповсюджується тільки до економічних ідей соціал-демократизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернувшись до найбільш фундаментального в Україні дослідження економічних вчень, здійсненого науковцями Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, бачимо, що розвиток економічних ідей у XX ст. представлено тільки трьома розділами: «Генезис та еволюція кейнсіанства», «Розвиток неокласичних ідей» та «Інституціоналізм» [1]. Економічна теорія сучасного марксизму взагалі не знайшла місця у даній праці.

Щодо розвитку соціал-демократичної теорії, то в зазначеній роботі вказується, що «Важливе значення для розвитку економічної думки XX ст. мали положення соціал-демократичної концепції щодо вступу капіталізму в нову стадію історичного розвитку, пов'язану з пом'якшенням соціально-економічних суперечностей, виникнення можливостей їх мирного розв'язання та переростання капіталізму в соціалізм. Марксистській теорії соціалістичної революції була протиставлена концепція економічних реформ, утвердження парламентаризму і демократії, яка була підтверджена практикою розвитку провідних країн світу» [2, с. 384]. Отже, еволюція економічної теорії марксизму зводиться виключно до ідей соціал-демократичної трансформації капіталізму в соціалізм, що не є прийнятним. Реалії свідчать, що соціал-демократичні моделі, які утвердилися в ряді європейських країн, з одного боку, суттєво підвищили рівень життя населення й утвердили демократичні політичні режими, однак, з іншого – не позбавили західне суспільство соціально-економічних суперечностей.

Ці суперечності докорінним чином відрізнялися від тих, що були характерними для індустріальної стадії розвитку капіталізму, оскільки виникли на ґрунті нового якісного розвитку продуктивних сил і високого рівня суспільного добробуту. Це були суперечності багатих країн, де матеріальна складова розвитку вступила в конфлікт із самою природою людини як суспільної істоти. Виявилось, що для вирішення нових суперечностей і забезпечення сталого й безпечного розвитку сучасного суспільства потрібна нова методологічна парадигма, в якій, власне, й відбувся своєрідний ренесанс марксизму.

К. Маркс увійшов в історію, в першу чергу, як мислитель, який на основі створеного методу матеріалістичної діалектики як критичного поєднання теорій Гегеля і Фейєрбаха розкрив економічні закони розвитку суспільства і показав, що його рух до кращого стану є результатом боротьби внутрішніх суперечностей. Важливим є те, що мислитель, викриваючи вади буржуазного ладу і показуючи внутрішні причини експлуатації робітничого класу, відчуження людей від власності та суспільного багатства, вказував на можливість виникнення нового, більш гуманного суспільства, в якому людина зможе розкрити всі свої творчі потенції та «порине у царство свободи».

Саме цей аспект марксистської теорії отримав подальший розвиток у радикальній політичній економії, яка, на жаль, майже не представлена у вітчизняних дослідженнях. На сьогодні ми володіємо доволі обмеженою інформацією відносно виникнення й розвитку радикальної політичної економії, яка міститься у ряді підручників з історії економічних вчень [3, 4] та поодиноких статтях, в яких висвітлюється суспільство масового споживання (наприклад, [5, 6]).

Формулювання мети статті. Метою даної статті є виокремлення основних ідей радикальної політичної економії та встановлення їх зв'язку з марксистськими теоріями XIX ст. на прикладі творчості Е. Фромма.

Виклад основного матеріалу дослідження. 50-60-ті рр. XX ст. стали в історії розвитку західного суспільства переломними у тому сенсі, що прийшлися на кардинальні зміни в економічному й соціальному

житті розвинутих країн світу. Саме у цей період науково-технічна революція починає поступово змінювати індустріальні технології на постіндустріальні, що сприяло зростанню суспільного добробуту і збільшенню вільного часу найманих працівників. У всіх розвинутих країнах в цей період формується масштабний державний сектор, швидко збільшується частка національного доходу, що перерозподіляється через бюджетну систему (до 50% ВВП). При цьому в структурі державних витрат переважають витрати соціальної спрямованості: зростає ступінь соціальної захищеності населення, збільшується його доступ до освіти й охорони здоров'я, професійної підготовки. На макроекономічному рівні спостерігається вирівнювання надмірної диференціації доходів через перерозподільні механізми, скорочення масштабів бідності, а також досягається стан повної зайнятості. Розвиток корпорацій змінив взаємовідносини між працею та капіталом – тепер головну участь у прийнятті управлінських рішень стали приймати менеджери.

Здавалося, що такі економічні й соціальні досягнення майже наблизили розвинуті країни до соціалістичного ідеалу. Однак, за умов, що склалися в економіці, зростання сукупного попиту поряд із кількісним та якісним збільшенням обсягу виробленої продукції вимагало стимулювання масового споживання, що було досягнуто посиленням реклами та інших маркетингових інструментів. Це створило ситуацію, коли потреби споживача все більшою мірою стали залежати не від його індивідуальних нужд, а від нав'язаних і насаджених диктатом корпорацій стандартів престижного споживання. У погоні за надприбутками фірми все більш активно стали використовувати агресивні методи тиску на споживача, примушуючи його вступати в гонитву за статусними товарами. У результаті в суспільстві загострилися як соціально-економічні проблеми, так і проблеми особистості. Поряд з цим «революція управлінців» стимулювала зростання бюрократизму, все більше відтіснила профспілки від прийняття рішень. Більше того, загострення суперечностей між економікою та екологією, неприховані погрози урядів за-

стосувати ядерну зброю стали реальною загрозою самому існуванню людства.

Виявилось, що економічні успіхи західного суспільства, його наближення до моделі соціалізму також не позбавлені глибоких суперечностей. Саме тому на передній план вийшла потреба звернутися до тих економічних вчень, які досліджують не просто функціональні зв'язки між явищами, а весь комплекс соціально-економічних проблем суспільства. Такими вченнями у даний період стали ідеї інституціональної теорії і марксизму. Останній набув форми радикальної політичної економії, в якій дослідники виділяють дві крупні течії у залежності від того або іншого акценту в критиці сучасного капіталізму, а саме: споживчий і гуманістичний радикалізм [3, с.287].

Перша течія розвиває теорію економічної експлуатації робітників і економічної стагнації суспільства, зосереджує увагу на соціально-економічних проблемах, таких як взаємовідносини між споживачами і виробниками, наростання суперечностей між ними (Поль Баран, Поль Суїзі, Шарль Беттельхейм, Ернст Мандел). Друга течія аналізує соціально-економічні проблеми впливу людини на зовнішнє середовище, відчуження від процесу праці, дегуманізацію суспільства (Чарльз Райт Міллс, Герберт Макрузе, Еріх Фромм).

Представники гуманістичного радикалізму при визнанні успіхів західного суспільства щодо кількісного економічного зростання і масового споживання, вважають неприйнятною ціну досягнутого капіталістичного прогресу – нарощування смертоносної зброї, руйнацію оточуючого середовища, все більш зростаюче закріпачення людей, символічне насилля над їхньою свідомістю, відчуження від процесів праці й управління, політичного і культурного життя, втрату загальнолюдських цінностей, тобто дегуманізацію. З цих причин радикали-гуманісти зосереджують свою увагу на виявленні причин загострення цих суперечностей, пошуку шляхів побудови більш гуманного суспільства, яке «не скільки прискорює, стільки змінює напрямок розвитку продуктивних сил в цілях їх підпорядкування задоволенню справжніх людських потреб [3, с.287].

Одним із видатних представників даного напрямку економічної думки є Е. Фромм, який увійшов в історію як мислитель, що створив методологічне підґрунтя дослідження природи раціональних елементів у економічній діяльності людей по відношенню до їх нераціональних та ірраціональних складових, а також визначення їхньої ролі в детермінації суспільних дій. Для цього до методології марксизму були залучені методи психоаналізу З. Фрейда та окремі елементи методологічного апарату антропології й соціології.

Порівнюючи науковий внесок К. Маркса і З. Фрейда до світової науки, Е. Фромм наголошує, що незважаючи на те, що «майже в третій частині земної кулі сповідується спотворений і деградований марксизм, це не зменшує унікального історичного значення Маркса» [7, с.300]. К. Маркс, на думку вченого, є мислителем всесвітньо історичного значення, який набагато глибше за інших проник у сутність соціальних процесів, тоді як З. Фрейд, безумовно не досягнувши висот К. Маркса, – в природу людського мислення, афектів і страстей. З. Фрейд не зміг підійнятися над принципами буржуазного суспільства, однак, він став засновником істинно наукової психології. Успіхи й обмеженості кожного з мислителів дають підстави для поєднання їх методологічних підходів з метою побудови психологічного механізму суспільного розвитку.

Е. Фромм вважає, що теорія Маркса, як і весь соціалістичний рух, була радикальною і гуманістичною; радикальною у сенсі доходження до коренів, основ людського буття, гуманістичною у тому змісті, що людина є мірою всіх речей, що повне розгортання її особистості має бути і метою, і критерієм усіх соціальних рухів. Однак, ця гуманістична складова з часом відійшла на другий план, оскільки послідовники К. Маркса більшою мірою стали розглядати соціалізм як рух за покращення економічного й соціально-політичного положення трудящих всередині капіталізму. Дослідники вважали, що усуспільнення засобів виробництва у поєднанні із процвітаючою державою є достатнім критерієм соціалістичного суспільства.

Детально аналізуючи економічні системи, в яких утверджена модель змішаної економіки, Е. Фромм приходять висновку, що «принципи сучасного соціалізму є такими самими, що й принципи капіталізму: максимальна економічна ефективність, крупна, бюрократично організована промисловість, підпорядкування індивіда цій бюрократичній, однак економічно ефективній системі» [7, с.358]. Натомість метою і думки, і зусиль Маркса було визволення людини із тиску економічних умов, що перешкоджають їй повному розвитку. Тому істинним продовженням марксизму має стати розвиток гуманістичної складової його вчення. Саме цей аспект марксистської доктрини Е. Фромм закладає в основу власного методологічного принципу нормативного гуманізму, за допомогою якого аналізує західне суспільство.

Вчений належить до тієї групи соціальних мислителів, які намагалися вирішити дихотомію між взаємозв'язком об'єктивного і суб'єктивного у функціонуванні й розвитку суспільства. Прихильники суб'єктивного ставили акцент на тому, що суспільство формується із індивідів і отримує свій розвиток завдяки їх діяльності. Вчені-об'єктивісти (до яких належать і представники марксизму) навпаки, розглядали суспільство не стільки як продукт діяльності людей, скільки як об'єктивно існуючу й незалежну від них реальність. Безумовно, це не означало, що оскаржувалося твердження, що суспільство генетично виникає внаслідок взаємодії індивідів. Але увага акцентувалася на тому, що, виникнувши, воно починає жити власним життям, функціонувати за своїми законами і нав'язувати людям свій порядок речей.

Е. Фромм піддає критиці обидва підходи й утверджує їх взаємозв'язок через визнання того, що у людини є специфічні людські потреби, які необхідно задовольняти. Причому не людина має пристосовуватися до суспільства, а саме суспільство повинно вважати їх задоволення нормою свого функціонування (принцип нормативного гуманізму). «Людину як одиницю виду можна визначити не тільки з погляду анатомії та фізіології, – пише Е. Фромм. – Для неї характерні загальні психічні властивості,

закони, що керують її розумовою й емоційною діяльністю, а також прагнення до вирішення проблем людського існування. У зв'язку з цим хибною є думка, ніби психічний склад людини не визначається притаманними їй самій властивостями, а являє собою чистий аркуш паперу, на якому суспільство і культура пишуть свій текст» [8, с. 17–18].

Е. Фромм стверджує, що «перетворюючи навколишній світ, людина разом з тим у ході історії змінює і саму себе. Розгортання потенцій і перетворення їх у міру своїх можливостей – ось що людина дійсно робить в історичному процесі. Висловлену позицію неможливо вважати ні виключно біологічною, ні тільки соціологічною, оскільки ці два аспекти слід розглядати в нерозривній єдності. У ній скоріше переборюється дихотомія останніх завдяки припущенню, що основні пристрасті людини впливають із цілісного людського співіснування, що їх можна виявити та визначити. Жоден суспільний лад не створює таких фундаментальних прагнень, а тільки визначає, які саме із обмеженого набору потенціальних пристрастей мають проявитися і взяти гору» [7, с.19]. Таким чином, взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного полягає в тому, що незважаючи на різноманітність характеристик в різних культурах, люди завжди є вираженням основи, загальної для всього людського роду, однак, таке вираження є залежним від соціальних законів життєдіяльності певного суспільства.

Вчений уводить до наукового обігу поняття «соціальний характер», визначаючи його як ядро структури характеру, що властиве для більшості представників даної культури, і показує, що будь-яке суспільство володіє певною структурою і діє у відповідності із необхідністю, що диктується такими об'єктивними факторами, як спосіб виробництва, політичні і географічні чинники, культурні традиції та зовнішній вплив, якому воно підпорядковується [7, с. 330]. Людина як соціальна істота знаходиться у центрі соціальної структури і є носієм не тільки фізіологічних потреб, але й фундаментальних психологічних. Тому соціальний характер слід розглядати як активний психологічний фактор соціального про-

цесу, що зміцнює функціонуюче суспільство. Е. Фромм доводить, що соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства і реалізується в таких типах, як рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий.

У книзі «Здорове суспільство» (1965) дослідник ставить болючі питання для розвитку сучасної цивілізації. Він говорить про те, що за останні сто років жителі західного світу створили більше матеріальних благ, ніж будь-яке інше суспільство в історії людства. Однак при цьому вони примудрилися знищити мільйони людей у війнах. Економічна система розвинутих країн є такою, де дуже високий врожай найчастіше виявляється економічним лихом – і держава обмежує продуктивність сільськогосподарського виробництва з метою стабілізації ринку, хоча мільйони людей мають гостру потребу в продуктах, які обмежуються. Підтримання успішності функціонування економічної системи реалізується за рахунок щорічних мільйонних витрат на виробництво зброї. Скорочення робочого часу майже в двічі у порівнянні з часами сторічної давнини призвели до того, що люди не знають, як його використати і радіють, коли закінчується черговий день. «Якщо б подібним чином діяла окремо взята людина, – робить висновок Е. Фромм, – то, безумовно, виникли б сумніви відносно того, чи в своєму вона розумі. Якщо б ця людина стала наповняти, що діє розумно, то діагноз не викликав би щонайменших сумнівів... Однак по відношенню до суспільства ніхто не визнає, що воно також може бути нездоровим» [8, с. 9].

Е. Фромм прямо і рішуче заявляє, що сучасне західне суспільство паталогічно хворе і на статистичних даних доводить, що у 60-ті рр. ХХ ст. в країнах Європи – найбільш демократичних, мирних і процвітаючих, а також США – найбагатшій країні світу, знаходять прояв найбільш тяжкі симптоми психічних відхилень. Саме на ці країни припадає найбільша кількість вбивств і самогубств, а також хворих на алкоголізм. «Метою всього соціально-економічного розвитку західного світу, – говорить вчений, – є матеріально забезпечене життя, відносно

рівний розподіл багатства, стабільна демократія і мир – і саме в тих країнах, які найбільш близько підійшли до цієї мети, мають місце найбільш серйозні симптоми психічних дисбалансів!» [8, с.14]. Причина такого положення, на думку дослідника, полягає в тому, що сучасна цивілізація не здатна задовольнити глибинні потреби людини. Наука має їх виявити і створити механізм задоволення.

Е. Фромм вважає, що природа людини є складною і суперечливою, в ній постійно ведуть боротьбу два модуси – модус володіння і модус буття. Перший знаходить свою силу в біологічному факторі і зводиться до прагнення самозбереження, другий – у специфічних умовах людського існування та потребі віддавати, ділитися з іншими, жертвувати собою заради інших. Біологічна потреба у самозбереженні часто приводить до того, що модус володіння бере гору над модусом буття і тоді на передній план виходить гонитва за грошима і владою, жага до придбання і примноження власності. Який із принципів стане домінуючим, залежить від соціальної структури, – вважає Е. Фромм. «Ті культури, які заохочують жагу наживи, а значить, модус володіння, опираються на одні потенції людини, ті ж, які сприяють буттю та єднанню, опираються на інші» [9, с.387].

Аналізуючи в історичній динаміці споживання як одну із складових модусу володіння, вчений виявляє, що у середньовічному суспільстві економічна поведінка людини визначалася етичними мотивами і принципами, а значить, залишалася людською поведінкою. Для теологів-схоластів такі категорії, як ціна і приватна власність були частиною моральної теології. Дослідники у ті часи намагалися знайти такі поняття, за допомогою яких їм вдалося б притосувати свій моральний кодекс до нових вимог економіки. Починаючи з ХVIII століття економічна поведінка відокремилася від етики і людських цінностей. Вчення про економічні закони, на думку Е. Фромма, знало такої модифікації, що економіка перетворилася на автономний організм, незалежний від потреб і волі людини. Розвиток економічної системи став визначатися не питанням, що є благом для людини, а тим,

що є благом для розвитку системи.

Вчений спростовує існуючі уявлення про те, що егоїзм, себелюбство, жадібність є тими якостями, які породжені не стільки системою, стільки людською природою. Всі ці риси, згідно теорії дослідника, є продуктом соціальних умов. «Для будь-якого суспільства вирішальним є питання про те, яку єдність між буттям і небуттям воно встановлює і може підтримувати в умовах соціо-економічної структури» – стверджує Е. Фромм. Західне індустріальне суспільство, на думку вченого, є суспільством, орієнтованим саме на володіння і його головний зміст полягає у прагненні багатства і влади. Воно є ірраціональним суспільством, оскільки породжує відчуження людей від праці, від самих себе й інших, від природи. У такому суспільстві люди втрачають свободу, підкоряючись символічному насиллю. Потрапляючи під вплив реклами та інших витончених способів навіювання, вони починають вірити в те, що діють зі своєї власної волі і не усвідомлюють того, що ця воля їм нав'язана і що суспільство маніпулює ними.

Отже, необхідним є протистояння, спрямованість на утвердження буття, – вважає Е. Фромм. Це стає можливим за рахунок незалежності, свободи і наявності критичного розуму. Характерною рисою останнього є людська активність, не у сенсі зовнішньої активності, зайнятості, а у сенсі внутрішньої – продуктивного використання своїх людських потенцій. Лише за мірою того, як люди почнуть відмовлятися від володіння, тобто небуття, а значить, перестануть пов'язувати свою безпеку і почуття ідентичності з тим, що мають, може виникнути новий спосіб існування. Таким чином, Е. Фромм пов'язує гуманістичний розвиток суспільства із зміною самої людини, утвердженням внутрішньої свободи та розкриттям внутрішніх потенцій.

Висновок. Аналіз основних робіт Е. Фромма дозволяє зробити висновок, що за вихідний об'єкт аналізу в його радикальній політекономії обрано саму людину, її внутрішній світ, механізм входження у соціальний порядок, а також характеристики соціуму. Відповідно до такого методологічного принципу досліджується коло питань,

пов'язаних із дилемою «економіка – людина» та «виробництво – моральні якості особистості», а також здійснюється виявлення зв'язку між її психікою та соціально-економічною структурою суспільства. За такого підходу проблеми розвитку сучасної цивілізації переміщуються у сферу пошуку сил, що погоджують внутрішні психічні диспозиції людини з її функціонуванням у сферах економіки й політики.

Це набуває особливої актуальності для сучасного розвитку України, в якій у ході реформ за неоліберальним сценарієм утвердилась модель «спотвореного» ринку з усіма атрибутами фромівського небуття: домінуванням крупного олігархічного капіталу, рентоорієнтованою поведінкою можновладців, консьюмерізмом у самих негативних формах прояву, загостренням суперечностей між економікою та екологією. Сьогодні, як ніколи, перед нами стоїть проблема надання нашому суспільству гуманістичної спрямованості у розвитку. Ми починаємо розуміти, що в умовах, які склалися, головним суб'єктом перетворень має бути активна діяльність людини, акумуляція її творчої енергії на розбудову нової реальності. І в цьому процесі гуманістичні ідеї радикальної політичної економії Е. Фромма набувають нового звучання.

Література

1. Історія економічних учень: Підручник: у 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – 575 с.
2. Історія економічних учень: Підручник: у 2 ч. – Ч. 1 / За ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – 582 с.
3. Всемирная история экономической мысли: В 6-ти т. – Т.5. / Под ред. В. Н. Черковца. – М. : Мысль, 1994. – 558 с.
4. История экономических учений (современный этап): Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 733 с.
5. Морошина Е. Ю. Общество потребления: критика и пути преодоления / Е. Ю. Морошина // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, 2017. – Выпуск 1. – С. 72–84.
6. Кучеренко Є. В. Взаємозв'язок виробництва і споживання в контексті теорій суспільства масового споживання / Є. В. Кучеренко // Економічний вісник Національного гірничого університету. – 2014. – №4 (48). – С. 16–22.
7. Э. Фромм. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 440 с.

8. Э. Фромм *Здоровое общество*: пер. с англ. Т. Банкетовой / Э. Фромм. – М. : АСТ Москва; Хранитель, 2006. – 539 с.

9. Фромм Э. *Иметь или быть* / Э. Фромм. Пер. Н. Войскуновской, И. Каменкович, Е. Комаровой, Е. Рудневой, В. Сидоровой, Е. Фединой и М. Хорькова. – М. : «АСТ», 2000. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/fromm02/index.htm>

References

1. *Історія економічних учень* [History of economic doctrines]: Підручник: у 2 ч. – Ч. 2 / За ред. V. D. Bazilevicha. – К. : Znannya, 2006. – 575 p.

2. *Історія економічних учень* [History of economic doctrines]: Підручник: у 2 ч. – Ч. 1 / За ред. V. D. Bazylevycha. – К. : Znannya, 2006. – 582 p.

3. *Vsemirnaya istoriya ekonomicheskoy mysl* [World history of economic idea]: V 6-ti t. – T.5. / Pod red. V. N. Cherkovtisa. – M. : Mysl, 1994. – 558 p.

4. *Istoriya ekonomicheskikh ucheniy (sovremennoy etap)* [History of economic doctrines (modern stage)]: Uchebnik / Pod obshch. red. A. G. Khudokorova. – M. : INFRA-M, 2004. – 733 p.

5. Moroshina Ye. Yu. *Obshchestvo potrebleniya: kritika i puti preodoleniya* [Society of consumption : criticism and ways of overcoming] / Ye. Yu. Moroshina // *Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki*, 2017. – Vypusk 1. – P. 72–84.

6. Kucherenko Ye. V. *Vzayemozvyazok vyrobnytstva i spozhyvannya v konteksti teorii suspilstva masovogo spozhyvannya* [Intercommunication of production and consumption is in the context of theories of society of mass consumption] / Ye. V. Kucherenko // *Ekonomichnyy visnyk Natsionalnogo girnychogo univertsytetu*. – 2014. – №4 (48). – P. 16–22.

7. E. Fromm. *Dusha cheloveka* [Soul of man] / E. Fromm. – M. : Respublika, 1992. – 440 p.

8. E. Fromm *Zdorovoye obshchestvo* [Healthy society]: per. s angl. T. Banketovoy / E. Fromm. – M. : AST Moskva; Khra-nitel, 2006. – 539 p.

9. Fromm E. *Imet ili byt* [To have or to be] / E. Fromm. Пер. N. Voyskunovskoy, I. Kamenkovich, Ye. Komarovoy, Ye Rudnevoy, V. Sidorovoy, Ye. Fedinoy i M. Khorkova. – M. : «АСТ», 2000. [Elektronnyy resurs] / Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/fromm02/index.htm>

ЭВОЛЮЦИЯ МАРКСИЗМА В XX в.:

ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ РАДИКАЛИЗМ Э. ФРОММА

А. Н. Пилипенко, д. э. н., профессор, НТУ «Днепровская политехника»

Статья посвящена освещению генезиса марксистской экономической теории во второй половине XX века. Внимание акцентируется на том, что на территории отечественных исследований по истории экономических учений существует серьезный пробел в исследовании тех направлений, по которым эволюционировал марксизм в 50-60-х гг. XX века. Особенно это касается радикальной политической экономии, представленной трудами Поля Барана, Поля Суизи, Шарля Беттель-Хейма, Эрнста Мандела, Чарльза Райта Миллса, Герберта Макрузе и Эриха Фромма.

Непосредственным предметом исследования данной статьи является творчество Э. Фромма – выдающегося мыслителя, вошедшего в историю экономической мысли как теоретик, который на основе сочетания марксистского подхода к анализу социально-экономического развития с психоанализом и отдельными элементами методологического аппарата антропологии и социологии, разоблачил противоречия западного общества и предложил пути его реформирования в сторону более гуманистической направленности. Представлена оценка Э. Фромма научного наследия К. Маркса и аргументы исследователя в пользу дальнейшего развития гуманистической составляющей экономической теории.

Выявлено единство и различие позиции Э. Фромма о взаимосвязи объективного и субъективного в функционировании и развитии общества. Проанализированы особенности взглядов ученого на природу человека и общества, показано психологический механизм социально-экономического развития. Указано на необходимость более глубокого изучения идей экономистов-радикалов для понимания тех проблем, с которыми сталкивается современное общество, и поиска путей его реформирования с целью максимального приближения к удовлетворению материальных и нематериальных потребностей человека.

Ключевые слова: экономическая теория марксизма, социал-демократическая версия марксизма, радикальная политическая экономия, гуманистическое течение радикальной политической экономии, концепция социального характера Э. Фромма, принцип нормативного гуманизма Э. Фромма, дихотомия модуса бытия и владения, дегуманизирующее влияние современного западного общества на человека.

EVOLUTION OF MARXISM IN THE 20th CENTURY:
FROMM'S HUMANISTIC RADICALISM

*H. M. Pylypenko, D.E., Professor, NTU «Dnipro Polytechnic»,
PilipenkoA@nmu.org.ua*

The article is devoted to the genesis of Marxist economic theory in the second half of the 20th century. The emphasis is placed on the fact that in the field of domestic research in the history of economic doctrines sphere there is a serious gap in the study of those areas in which Marxism evolved in the 50's and 60's of the 20th century. This is especially true of the radical political economy presented in the works of Paul Baaran, Paul Sueilly, Charles Bethlehem Heim, Ernst Mändeland, Charles Wright Mills, Hellbert Mackie Ruez and Erich Fromm.

The direct subject of the study of this article is the work of E. Fromm - an outstanding thinker who entered the history of economic thought as a theorist, who exposed, based on a combination of the Marxist approach to the analysis of socio-economic development with psychoanalysis and the individual elements of the methodological apparatus of anthropology and sociology, the contradictions of Western society and offered ways to reform it towards a more humanistic orientation. The estimation of the scientific heritage of K. Marx by E. Fromm and the arguments of the researcher in favor of the further development of the humanistic component of his economic theory are presented.

The similarities and differences of E. Fromm's viewpoint in relation to the connection between objective and subjective in the functioning and development of society are revealed. The specifics of the scientist's views on the nature of man and society are analyzed; psychological mechanism of socio-economic development is shown. The necessity of a more in-depth study of the ideas of economists-radicals is substantiated in order to understand the problems encountered by modern society and the search for ways of reforming it in order to maximally meet material and nonmaterial human needs.

Keywords: economic theory of Marxism, social democratic version of Marxism, radical political economy, humanistic flow of radical political economy, E. Fromm's concept of social nature, E. Fromm's principle of normative humanism, dichotomy of the mode of being and possession, dehumanizing influence of modern Western society on a human.

Надійшла до редакції 10.06.2018 р.